

**РОЗРОБКА НАРКОМОСОМ УСРР СИСТЕМИ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ
ТА ЇЇ АПРОБАЦІЯ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ
(1920-1924)**

В умовах незалежної Української держави у зв'язку із закономірними модернізаційними процесами стрімко будується на демократичних та гуманістичних засадах національна освітня система. Історія освіти України знає кілька реформ, що кардинально змінювали шкільну систему. Зокрема, реформа 20-х років, причини, здобутки та прорахунки якої в радянській історико-педагогічній пресі замовчувалися, подавалися у потрібному ракурсі правлячої комуністичної партії.

У ході історіографічного пошуку ми з'ясували, що українські історики педагогіки порушували в своїх дослідженнях проблеми розвитку педагогічної науки в УСРР в 1920-1933 рр. (О. Сухомлинська, 1996), української національної школи в 20-х роках (С. Філоненко, 1996), трудової спрямованості навчання в загальноосвітніх школах України (1920-1937) (С. Мазуренко, 2004). Становлення і розвиток нової освітньої системи в УСРР у 1920-ті роки розкрив у своїй дисертації історик В. Липинський (2001), загальноосвітньої школи в 1920-1933 рр. – історик В. Борисов (2003). Метою нашої статті є висвітлення процесуальних (причини, хід, учасники, наслідки) та змістових аспектів (мета, зміст, напрями) першого етапу реформи шкільної освіти 20-х рр., починаючи з 1920 р. (започаткування змін у шкільній освіті) та завершуючи 1924 р. (початок переходу на новий якісний етап реформи) в контексті суспільно-політичних, соціально-економічних і фахових змін.

Зазначимо, що в 1919 р. українські освітяни створили дві концепції розвитку шкільної освіти в Україні: національну, на основі кращих здобутків української та зарубіжної педагогіки (Міністерство народної освіти Української Народної Республіки), та радянську, в основу якої лягла російська радянська концепція розвитку освіти (Наркомос УСРР), про що ми висвітлювали в наших публікація [1, 99-107]. Проте в контексті зміцнення радянської влади в 1920 р. склалася ситуація, коли національна концепція вже не могла бути реалізованою, а радянська, на зразок російської, не відповідала реаліям соціально-економічного, суспільно-політичного життя в Україні. «Не школа, а соціальне виховання дітей, їхнє державне забезпечення стало основним завданням Наркомосу УСРР», – так характеризував мету реформи освіти в УСРР на початку 20-х років Я. Ряппо [35, 15]. Але основною причиною досліджуваної шкільної реформи була зміна суспільно-політичного ладу – встановлення радянської суспільної системи, у зв'язку з чим і постало «завдання змінити й перебудувати організаційні форми виховання й навчання, влити новий зміст, рішуче відкидаючи в наших культурних надбудовах елементи капіталістичні й розвиваючи елементи

соціалістичні» [35, 31].

На формування реформаційного, відмінного від російського, освітнього курсу вплинули такі чинники: впровадження на теренах України нової національної системи освіти в 1917-1919 рр.; початок будівництва радянської системи освіти в Україні пізніше, ніж у Росії на три роки; виникнення після громадянської війни великої кількості безпритульних дітей; відсутність кваліфікованої педагогічної сили; визрівання непу; розвиток великої промисловості (рудникова, вугільна, металопромислова) та механізації сільського господарства як передумова тяжіння до профосвіти.

Нарком освіти Г.Гринько (16 лютого 1920 р. – 20 вересня 1923 р.), зважаючи на реалії суспільного життя, розробив схему розвитку шкільної освіти в УСРР, що поступово переросла в систему, і оприлюднив її на I Всеукраїнській нараді освіти (23-25 березня 1920 р.), у якій взяли участь представники лише 6 губернських відділів народної освіти. Розроблена схема відрізнялася від системи освіти в РСФРР, бо в її основі лежало соціальне виховання дітей і була санкціонована на нараді, а також підтримана на I Всеукраїнському з'їзді губернських відділів народної освіти (28-30 березня 1920 р.) [40, 17-18]. До речі, як доводить дослідник Г. Васькович, на створення освітньої концепції Г.Гринька, яку він презентував українською, російською й німецькою мовами, вплинули реформаційні події, що відбувалися в Західній Європі, та безпосередньо ідеї німецького педагога Г. Кершенштайнера [3, 147-162, 153].

На початковому етапі реформи освітня політика УСРР та РСФРР була незалежною відповідно до Постанови народних комісарів (7 травня 1920 р.) за підписами наркомів Г. Гринька та А. Луначарського, де проголошувалися засади співпраці: усі зносини в питанні інформації, керівництва освітою між наркомосами здійснюються через Наркомос УСРР; усі декрети Наркомосвіти РСФРР можуть бути запроваджені лише після їх підтвердження Наркомосом УСРР [10, 16-17].

У руслі суспільно-політичних та соціально-економічних реалій вектор освітньої політики Наркомосу УСРР спрямовувався на соціальний захист дитини. З огляду на це, при Наркомосі створюється відділ соціального виховання, у роботі якого на чолі з Г. Гриньком брали участь В. Арнаутов, А. Гендрихівська, О. Попов та ін.

Стратегічним питанням відділу стала розробка Декларації про соціальне виховання дітей. На одному із засідань (протокол № 10 від 19 червня 1920 р.) слухалася доповідь О. Попова про створення декларації, в якій він обґрунтував суть соціального виховання – це охоплення всього життя дитини, як істоти активної і соціальної, протягом її розвитку, а також запропонував засади нової шкільної системи. Після обговорення доповіді було прийнято рішення «...доручити т. Попову скласти Декларацію, взявши до уваги зауваження, висловлені під час обговорення доповіді», а т. Робсман – скласти пояснювальну записку до Декларації [28, 23].

Після дискусії щодо розробленого проекту і внесення відповідних правок Наркомос УСРР схвалив Декларацію Наркомосу УСРР про соціальне

виховання дітей (1 липня 1920 р.), що відрізнялася від російських освітніх документів (Положення про єдину трудову школу РСФРР (30 вересня 1918 р.), та Основні принципи Єдиної трудової школи (16 жовтня 1918 р.), в основу яких лягла ідея єдиної трудової школи. Спираючись на ідеї педології про виховання дитини відповідно до її психофізіологічних особливостей, педагогіки і соціології про розпад сім'ї в епоху капіталізму, її неможливість забезпечити дитину всім необхідним, про зростання кількості безпритульних дітей, українські освітяни перенесли вектор уваги з єдиної трудової школи на дитячий будинок, де дитина могла б отримати все необхідне для життя, виховувалася б у «дитячій комуні». Пріоритетною ідеєю цього документа стало гасло «охорона дитини», або «охорона дитинства» (навчання, виховання, матеріальне забезпечення дітей). Перед педагогічною громадськістю ставилися такі завдання: організувати дитячі будинки, садки, захистки, постійні трудові колонії, поєднавши в єдину систему шкільну і позашкільну роботу з дітьми (школа плюс клуб, студія, колонія, майдан тощо); реорганізувати школу в дитячий клуб із майстернею, бібліотекою, студією, їдальнею, в якому дитина могла б перебувати протягом дня, у вихідні дні й у свята і який улітку перетворювався б на дитячий майдан чи колонію; охопити всіх дітей до 15 років соціально-педагогічним впливом; сприяти забезпеченню прав кожної як безпритульної дитини, так і тієї, яка проживає в сім'ї (виховання, освіта, матеріальне утримання, охорона здоров'я тощо). На той час це був новаторський документ, що проголосив напрями освітньої політики уряду УСРР: соціально забезпечити, охопити навчанням і вихованням велику кількість безпритульних; зробити виховання всіх без винятку дітей справою всього суспільства [6, 2-4].

З метою реалізації напряму реформи – соціального виховання дітей – Наркомос прийняв ряд законодавчих документів, а саме: «Інструкцію відділу соціального виховання» (8 липня 1920 р.), «Інструкцію відділу соціального виховання про порядок прийому дітей до дитячих будинків» (15 липня 1920 р.), «Постанову про колектори» (16 липня 1920 р.), «Статут про центральну раду захисту дітей» (17 липня 1920 р.), «Статут про губернські ради захисту дітей» (26 липня 1920 р.) [9].

Етапною подією в ході реформи стала II Всеукраїнська нарада освіти (з'їзд) (17-25 серпня 1920 р.) для підбиття перших підсумків реалізації реформи, у роботі якої взяли активну участь (усього 254 делегати) представники Наркомосу УСРР (24), губернських відділів освіти (57), профспілок (15), комсомолу (9), жіночих відділів (12), Наркомосу РСФРР (2) та ін. [5]. У виступі від уряду Х. Раковський констатував, що царизм залишив у спадок неграмотність (60% червоноармійців не вміють читати, писати), яку потрібно ліквідувати. Цю проблему він пов'язав з українізацією освіти, значенням української мови в розвитку школи, суспільства в цілому. Зокрема, Х. Раковський зазначив, що «українська мова, яка є мовою більшості населення, має дійсно стати засобом розкріпачення українських селян, українських робітників» [39, 54]. Водночас він наголосив, що українська мова має бути засобом поширення комуністичної ідеї й тому для

цього потрібно створювати українські підручники та літературу, запроваджувати українську мову в державні установи. У промові від партії більшовиків України Блакитний закликав українську інтелігенцію не влаштовувати саботажу, а переходити під керівництво комуністичної партії для втілення культурних ідеалів [16, 12].

У ході наради було заслухано такі доповіді: «Соціальне виховання, його суть, завдання та перспективи» (О.Попов), «Наш шлях – соціальне виховання» (В. Бутвін), «Наші шляхи і методи позашкільної освіти» (Левицький) «Професійна освіта в загальній системі культурного будівництва» (Г. Гринько) та ін.

Підбиваючи підсумки наради, Г. Гринько (рукопис за його підписом) зазначив, що, зважаючи на суспільно-політичні й соціально-економічні реалії, вирішено план культурного будівництва в Україні та його реалізацію спрямувати за трьома напрямками, а саме: соціальне виховання дітей, підготовка кваліфікованих робітників, політико-освітня робота. Узагальнюючи значення наради, він визначив такі аспекти: у її роботі взяли участь державний апарат освіти, профспілки, громадські організації; на нараді панували ініціатива, творчий пошук, смілива критика; нарада рішуче поставила питання про невідповідність реаліям життя «Декларації про єдину трудову школу РСФРР» і доцільність розробленої Наркомосом УСРР системи соціального виховання. Незважаючи на I Всеукраїнську нараду (доповнення школи клубом), II Всеукраїнська нарада порушила питання про дитячий будинок як основну організаційну форму соціального виховання, визнаючи значення школи як джерела навчання; професійно-технічна освіта визнавалася основою освітньої політики; українізація проголошувалася напрямом освітньої політики [16, 12-20]. Таким чином, II Всеукраїнська нарада схвалила розроблену Г. Гриньком систему освіти.

У руслі українізації системи освіти Рада народних комісарів (далі – РНК) УСРР прийняла постанову (21 вересня 1920 р.), у якій задекларувала такі завдання: доручити Наркомосові розробити план широкого розвитку шкільних закладів усіх ступенів з українською викладовою мовою; негайно ввести вивчення української мови в усіх шкільно-освітніх установах з неукраїнською викладовою мовою; зобов'язати Державне видавництво та Наркомос забезпечити школи українськими підручниками, літературою; доручити Наркомосу через місцеві органи організувати в усіх губернських та повітових містах вечірні школи для навчання радянських службовців українській мові тощо [23, 47]. Слід зазначити, що в 1921 р. вдалося створити Раду національних меншин при Наркомосі, яка об'єднувала п'ять бюро (єврейське, польське, німецьке, татарське, латвійське). Як зазначається у звіті Наркомосу УСРР за 1920 р., у школах України було запроваджено навчання українською мовою та курс українознавства [7, 5].

Для створення єдиної трудової школи до шкіл надійшов наказ (30 серпня 1920 р.) «Основні начала шкільної роботи», який визначив її засади: основою шкільного життя має бути продуктивна праця як метод викладання; праця в школі повинна бути творчою, радісною, вільною від насильства; в

основі навчально-виховного процесу має бути вільний розвиток учнів; домашні завдання скасовуються; кара в школі не застосовується; з навчального процесу вилучаються латинська мова, Закон Божий (за бажанням учнів релігійні бесіди можуть влаштовуватися приватним чином за межами школи); система оцінювання знань учнів ліквідується, замість неї запроваджується періодична реєстрація успішності учнів тощо [27, 28]. На практиці реформування шкільної освіти здійснювалося так: старші класи гімназій, прогімназій, реальних та комерційних училищ закривалися, а молодші перетворювалися на трудові школи соцвиху. Другий ступінь планувалося організувати як професійну школу. Однак, як свідчать джерела, на той час спостерігалось кількісне зменшення шкіл.

У ході реалізації напряму реформи соціального виховання дітей на виконання постанови Раднаркому «Про організацію тижня захисту дітей» (5 вересня 1920 р.) з 1 по 8 жовтня відбулася акція залучення широких кіл міст і сіл до справи охорони життя, здоров'я і розвитку дітей [25, 1]. З метою реалізації постанови було створено Центральну комісію для проведення тижня захисту дітей. Серед архівних матеріалів знаходимо звіти губернських рад захисту дітей (Київської, Одеської, Харківської та ін.) про цю важливу акцію, а також листівки, які закликали громадськість долучитися до справи. Із листівки «До громадян м. Києва. Відозва Комісії для проведення тижня захисту дітей»: «Не забувайте цей тиждень дитини. Дайте їм життя, верніть їм школи, садки, клуби...» [17, 25]. Зі звітів бачимо, що такі заходи стали проводитися систематично, а питання охорони дитинства – справою держави. Здобутком цього періоду стала організація Всеукраїнської центральної ради охорони дітей при Раднаркомі та губернських рад при губвиконкомах.

Як ми вже зазначали, важливі питання побудови нової радянської системи освіти розглядалися на засіданнях колегії, у яких брали участь: М. Астерман, В. Бутвін, Г. Гринько, М. Долинко, Я. Ряппо, І. Соколянський, Я. Соколин та ін. Серед цих питань були, зокрема, такі: тези доповіді на III Всеукраїнській нараді освіти (протокол № 1 від 21 січня 1921 р.), про реорганізацію єврейської секції при Наркомосі (протокол № 2 від 21 січня 1921 р.), про проект організації відділу національних меншин, звіт Наркомосу за 1920 р. та план роботи на 1921 р. (протокол № 3 від 18 лютого 1921 р.), про єдиний навчальний план (протокол № 18 від 20 квітня 1921 р.) тощо [29, 3-21]; про скорочення штатів Наркомосу, губернських та повітових відділів народної освіти; про національну політику Головосовиху (протокол № 65 від 23 вересня 1922) [3, 165].

Отже, Наркомос України проводив відносно самостійну освітню політику, на яку намагався впливати Наркомос РСФРР. Свідченням цього є архівний документ від 30 вересня 1920 р., у якому йдеться про те, що відділи народної освіти України періодично зверталися до Наркомосу УСРР з повідомленнями про циркулярні розпорядження від Наркомосу РСФРР і проханням пояснити чи повинні обов'язково відповідати на них. Нарком освіти УСРР повідомляв їм, що всі декрети й розпорядження Наркомосу Росії можуть запроваджуватися в Україні лише після підтвердження їх

Наркомосом України, а в цілому їх слід розглядати як інформаційний матеріал [7, 17].

З ініціативи Наркомосу УСРР на Всеросійській партійній нараді з питань освіти в м. Москві (грудень 1920 р. – січень 1921 р.) відбулося перше порівняння двох освітніх проектів Наркомосу РСФРР (тези О. Шмідта) та Наркомосу УСРР (тези Г. Гринька «Соціалістична освіта юнацтва») [15, 13]. Суперечка розгорілася щодо організації середньої шкільної освіти. Наркомос РСФРР пропонував таку модель: школа I і II ступенів становить єдину трудову школу соціального виховання, два старших класи якої перетворюються в початкові курси технікуму. Наркомос України, спираючись на реальні державні потреби та новітню педагогіку, відстоював позицію, що загальноосвітня школа має бути семирічною і закінчуватися в 15 років, а далі повинне здійснюватися спеціальне навчання в професійно-технічних школах, технікумах, ФЗУ тощо. Проти цієї точки зору, тобто професіоналізації освіти, виступав Наркомос РСФРР, особливо відділ єдиної школи. До речі, більшість підтримала український проект, хоча офіційно він не був схвалений. У звіті Г. Гринько зазначав, «що з моменту наради у нас немає ніяких істотних принципових відмінностей в області культурного будівництва з Наркомосом Радянської Росії» [16, 207]. Нарада сприяла реалізації наміченого Наркомосом УСРР реформаційного курсу.

На продовження прийнятих рішень II Всеукраїнською нарадою освіти III Всеукраїнська нарада освіти (липень 1921 р.) (831 делегат – від Наркомосу, Червоної Армії, жіночих організацій, профспілок, комсомолу та ін.) об'єднала різні установи щодо питань освіти навколо Наркомосу, який у цей час оформився організаційно у вигляді системи главків: Соціального виховання, Професійної освіти, Політичної освіти, Видавничий, що підпорядковувалися Колегії [9, 8].

З концептуальними доповідями виступили: Г. Гринько «Радянське будівництво просвітньої роботи»; В. Бутвін, О. Попов «Соціальне виховання дітей»; Я. Ряппо «Про завдання Головпрофоса»; Машкіна «Соціально-економічна освіта, «Науково-дослідні установи та експериментальні навчальні заклади»; М. Астерман «Школа та її внутрішня побудова» [42].

У своїй доповіді Г. Гринько констатував, що через громадянську війну, іноземну інтервенцію, засуху та голод освітня робота не стала центром уваги державної влади та комуністичної партії, а лише після запровадження нової економічної політики ситуація почала змінюватися. На поставлене питання про українізацію нарком освіти відповів, що в корінних українських губерніях українізацію проведено на 85-90 %, а «Донбас – це територія з інтернаціональним населенням і нав'язувати українізацію не доводиться» [42, 13].

О. Попов як теоретик соціального виховання дітей проаналізував значення та хід реалізації Декларації про соціальне виховання дітей в Україні. Критикуючи сімейне виховання як прерогативу буржуазного суспільства (з чим ми не погоджуємося), він доводив, що вихованням дитини має опікуватися держава, і назвав його характерні ознаки: дитина

виховується для комуністичного суспільства; дитину виховує комуністичне суспільство силами держави; методи такого виховання повинні спиратися на організацію дитячого колективу; основною формою такого виховання повинні стати дитячий будинок або установа, яка організовує життя дитини (постійний чи денний дитячий будинок); навчання здійснюватиметься в дитячому будинку навколо його комунального господарства [42, 13-15]. Завдання соціального виховання – це підготовка гармонійно розвинених будівників нового комуністичного суспільства, для розв'язання якого потрібно розробити навчальні програми та єдиний навчальний план. Шляхом реалізації завдання є об'єднання громадськості (комсомолу, жіночих відділів) навколо означеної проблеми.

Я. Ряппо виклав основні ідеї побудови професійно-технічної освіти в Україні, якими доповнив проект розвитку освіти Г. Гринька. Нова система професійно-технічної освіти ґрунтуватиметься на виробничому принципі, галузях народного господарства і складатиметься з вертикалей (індустріально-технічна, сільськогосподарська, соціально-економічна, медична та ін.) та горизонталей (трудова школа, технікум, інститут). «Ми розсікаємо Академію, Університет за відповідними галузями нашого виробництва; відповідно функціональним ознакам будемо школу за виробничим принципом і науку ставимо для обслуговування цих виробничих завдань», – пояснював суть змін у загальній системі освіти Я. Ряппо [42, 23-26]. Таким чином, із загальної схеми «вилучено наукову вертикаль». Для реалізації зазначеної ідеї потрібно було створити досвідні експериментальні установи; розробити та погодити з виробництвом і потребами держави виробничий план, що включав би організаційні форми, нові програми, методи навчання тощо. Отже, III Всеукраїнська нарада підтвердила правильність системи соціального виховання дітей віком до 15 років як напряму реформування шкільної освіти та закріпила нові ідеї щодо розвитку професійної школи.

Проведення шкільної реформи супроводжувалося високою організацією, динамічністю та послідовністю. Як бачимо, водночас з активною розробкою документів практично втілювалася нова система, підбивалися підсумки у звітах Наркомосу, з яких можна простежити хід і результати реформування шкільної освіти, зокрема позитивні зрушення: зростала кількість дитячих будинків (у 1921-1922 рр. створено 2000 дитячих будинків, що охопили 140 тис. дітей) та садків, з'явилися дитячі містечка (Чернігів, Полтава, Миколаїв, Вінниця, Київ, Одеса); успішно, хоча дещо стихійно, здійснювалася українізація (в цілому в 63 % установ соцвиху навчання проводилося українською мовою (Поділля, Полтавщина, Київщина – близько 90 %; Волинь – близько 70 %; Миколаївщина та Одещина – близько 30 %; Харківщина та Донеччина – близько 20 %)). Водночас спостерігалися негативні тенденції, що спричинили внутрішні зміни в загальному курсі реформи: з погіршенням фінансування припинилося розширення мережі дитячих будинків; уповільнилося відродження довоєнної кількості шкіл; запровадження непу, голод, організоване та стихійне

переселення голодних дітей Поволжя зумовили перегляд системи фінансового забезпечення освітньої галузі – замість єдиного державного фінансування вводиться комбіноване, що поєднує державне та місцеве [4, 41-42; 20, 10-16; 18, 6].

Реалії життя вносили корективи в освітню політику – постало питання боротьби з голодом, яку соцвихи проводили в двох напрямках: приймання дітей з РСФРР та надання допомоги голодуючим дітям України. В цілому дитячі садки, денні дитячі будинки було знято з державного забезпечення, школи в голодуючих губерніях перетворилися в пункти для харчування. Наводимо такі дані: «в голодуючих губерніях у деяких інтернатах за зиму 1921-1922 рр. до весни змінилося два покоління дітей – перше вимерло повністю від голоду, холоду, епідемій... Учителі голодними в самому прямому значенні цього слова вмирили, так, наприклад, в Очакові із 30 педагогів вмерло від голоду 7, в Катеринославській губернії зареєстровано 20 голодних смертей вчителів...» [18, 28]. Щоб розв'язати питання голоду, при Центральній раді захисту дітей України було створено Секцію допомоги голодуючим дітям.

В цілому 1921 р. став роком перетворення Наркомосу в єдиний центр забезпечення освітньої галузі в УСРР (підпорядкування системи соціального виховання в Головоцвिसі, професійної освіти – в Голофпрофосі, видавничої справи – у видавничому відділі). Розроблена нова радянська система освіти поступово поширилася по всій республіці. «...Вся праця Наркомосу та його місцевих органів 1920-1921 року йшла шляхом найглибшої перебудови системи народної освіти», «рішучої ломки колишньої схоластичної системи освіти та її традицій», – так характеризував цей етап реформи Я. Ряппо [35, 23].

У цей час спеціальна комісія Наркомосу УСРР розробила Кодекс законів про народну освіту УСРР, затверджений Президією ВУЦВК 2 листопада на основі постанови III сесії VI скликання від 16 жовтня 1922 р. і введений у дію на території України з 25 листопада 1922 р. На сесії у своїй доповіді «Про Кодекс законів по народній освіті» Я. Ряппо виклав основні причини створення та зміст документа. Зокрема, він зазначив, що «в той час, коли в РСФРР був прийнятий шкільний підхід, в Україні в 1920 р. стало очевидним, що одним шкільним підходом питання дитячого виховання не розв'язати, і в 1920 р. висувається і розширюється проблема соціального виховання» [37, 139].

Кодекс написано на основі освітніх законодавчих актів ВУЦВК (1920-1922), Декларації про соціальне виховання дітей в УСРР (1920), частково декларації Наркомосвіти РСФРР «Основні принципи єдиної трудової школи» (1918). Документ створив нормативно-правову базу для розв'язання таких соціальних проблем, як ліквідація безпритульності й забезпечення народного господарства кваліфікованими працівниками. Кодекс складався зі вступу, чотирьох книг (1. «Організація управління і постачання народної освіти»; 2. «Соціальне виховання дітей»; 3. «Професійна і спеціально-наукова освіта»; 4. «Політична освіта і виховання дорослих»), 767 статей. У вступі визначено

основні принципи організації, мету й завдання освіти й виховання, структуру системи народної освіти в УСРР. Узаконено такі положення: навчання й виховання підростаючого покоління – одне з головних завдань УСРР, котре має реалізувати Наркомос; мета виховання та освіти – «розкріпачення трудящих мас від духовного рабства, розвиток їхньої самосвідомості, створення нового покоління з твердою волею, суспільно необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом, що ґрунтується на чіткому розумінні законів розвитку природи і суспільства»; завдання органів виховання й освіти – виховання покоління будівників нового комуністичного суспільства; основою побудови виховних і освітніх установ є трудовий процес, життєві потреби, практика; право кожного громадянина УСРР на вільний доступ до освіти; запровадження такої системи освіти: соціальне виховання дітей, професійна освіта юнацтва та молоді, наукова робота й політична освіта дорослих, що взаємно доповнюють одна одну і становлять єдине органічне ціле; освіта дітей до 17-річного віку як загальна, обов'язкова, безплатна і спільна для обох статей; утримання державних освітніх та наукових закладів за рахунок держави з центральних і місцевих ресурсів, з надходжень від трудових колективів, шкільних господарств тощо; підпорядкування усіх навчально-виховних і наукових установ Народному комісаріату освіти як вищому контролюючому державному органу освіти; українська і російська мови як загальнодержавні обов'язкові для вивчення в навчальних закладах; забезпечення представникам усіх націй і національних меншин, які населяють Україну, виховання і навчання їхньою рідною мовою; виховання й освіта вільні від будь-якого релігійного впливу, відокремлення школи від церкви; відмова від старих методів словесного навчання й ідеалістичної схоластики та здійснення послідовного переходу на нові методи, що ґрунтуються на досвіді й практиці тощо [13]. Цей унікальний документ не мав аналогів в інших союзних республіках.

Провідну роль у розробці реформи на науковій основі відігравав Головний комітет (відділ) соціального виховання при Наркомосі в такому складі: В. Арнаутов, В. Бутвін (голова), А. Гендрихівська, О. Попов, І. Соколянський, Е. Яновська та ін. Відділ складався з кількох підвідділів (науково-педагогічний), завідувач – О. Попов, соціально-правової охорони дитинства – Берлін, дитячих закладів – В. Арнаутов, організаційно-інструкторський – А. Гендрихівська.

Головсоцвих поставив перед собою завдання на науково-теоретичному рівні дослідити такі проблеми: завдання, методи й досягнення педології; єдиний виховний процес; особливості виховання підлітків; фізичне виховання; статеве виховання; виховання дефективної дитини; соціальне виховання як результат і як чинник комуністичного суспільства; дитячий колектив як основа соціального виховання; методи соціального виховання; типи дитячих установ; дитячий будинок; від школи до дитячого будинку; єдиний навчальний план; естетичне виховання; облік праці в дитустановах; питання підготовки соцвихователів [19, 29].

Науково-педагогічний відділ Головсоцвиху організував кабінет

соціального виховання з комісіями для розробки питань про дитячу книжку, іграшку, казку, про соціальні фактори виховання. У 1922 р. розпочала свою роботу Комісія дитинознавства, яка збирала плани і схеми дослідження дитини, інструкції антропометричних вимірювань та розробила психосоціологічні схеми дослідження дитини [18, 154]. Рішення колегії Головоцвиху подавалися для розгляду до колегії Наркомосу.

На засіданні колегії Наркомосу УСРР (В. Арнаутов, А. Гендрихівська, В. Бутвін, Я. Ряппо та ін.), як ми вже зазначали, розглядалися стратегічно важливі питання, а саме: національна освітня політика, пріоритетність школи чи дитячого будинку тощо. Під час обговорення доповіді В. Бутвіна «Про національну політику Головоцвиху» було прийнято рішення, «зважаючи на стихійне зародження дрібнобуржуазної ідеології, як по лінії українсько-петлюрівських груп, так і чорносотенно-російських, застосувати заходи для створення дійсно радянської школи як на російській, так і на українській мовах» [30, 68]. Серед заходів пропонувалося перевірити в навчальних установах викладацький склад, навчальні посібники, соціальний склад учнів.

На засіданні колегії обговорювалася проблема «Про національне питання в дитустановах соціального виховання» (17 листопада 1922). Наркомос запропонував при відкритті навчального закладу враховувати потреби населення щодо рідної мови навчання; стежити за виконанням закону щодо мови викладання в школі (йдеться про Кодекс законів про народну освіту – Л.Б.); суворо стежити за вивченням у дитустановах двох мов – української та російської [30, 245].

На той час радянські освітяни почали дискутувати питання про пріоритетність дитячого будинку чи школи в навчальному процесі. Так, на одному із засідань колегії (24 листопада 1922 р.) у своїй доповіді «Про політику соцвиху» Менжинська обґрунтувала ідею про те, що саме школа має бути основою здобуття загальної середньої освіти. В цілому доповідач запропонувала єдину систему соціального виховання від дитячого садка, через 7-річну школу перейти до професійної школи. На заваді реалізації такого плану передусім стали фінансові проблеми. Зокрема, Менжинська зазначила, що з огляду на значне зниження освітнього бюджету та зменшення кількості шкіл схвалено рішення дозволити відкривати платні школи [30, 250-253, 261].

Мабуть, щоб зрозуміти суть змін досліджуваного періоду, варто навести оцінки самих його учасників. На думку Я. Ряппо, «якщо 1920-1921 роки радянського культурного будівництва пройшли в збиранні старого спадку і встановлення нових віх, тому 1922 рік цілком присвячений прокладанню нових шляхів, реалізації організаційних форм і поглибленню їх внутрішнього життя». У 1922 р. розпочався перехід від адміністративно-організаційної роботи до методологічної організації функціонування освітніх установ, «від «схеми» до системи, від «системи» - до складових її елементів, типів установ, від них – до внутрішнього життя, методів роботи» [37, 82].

На даному етапі Наркомос УСРР проводив відносно самостійну освітню політику, хоча постійно звітувався ЦК КП(б) У про свою діяльність

[21].

Зазначимо, що після затвердження декларації про утворення СРСР (30 грудня 1922 р.) посилюється загальносоюзний диктат. Законодавче оформлення розробленої Наркомосом УСРР на чолі з Г. Гриньком системи освіти не перешкодило впливу на її реалізацію Наркомосвіти РСФРР. На нарадах наркомів освіти союзних та автономних республік (1919-1924) простежуємо прагнення Наркомосвіти РСФРР створити загальносоюзну систему освіти. Про це свідчать питання, які розглядалися, а саме: про організацію Федеральної ради освіти при Наркомосі РСФРР (протокол № 3 від 24 лютого 1922 р.); про Положення щодо управління науковими установами на території РСФРР, інших союзних та автономних республік і областей (протокол № 4 від 28 квітня 1922 р.); про розробку програм наради з питання про єдність народної освіти (протокол № 10 від 23 грудня 1922 р.); доповідь комісії про основні положення союзного комітету з освіти (протокол № 11 від 29 грудня 1922 р.); про систему народної освіти (доповідач Н. Крупська, співдоповідач Я. Ряппо) (протокол № 3 від 29 листопада 1923 р.) та ін. [33].

На нараді заступник наркома освіти Я. Ряппо у своїй доповіді «Про систему народної освіти» в цілому окреслив організаційні основи освітньої системи в Україні (дошкільні заклади – дитячі будинки, садки, майдани тощо для дітей 4-8-ми років; 7-річна трудова школа – I концентр для дітей 8-15 років, II – 15-17 років як професійна школа). Він визначив відмінність у системах освіти, яка полягала в тому, що в Росії діяла 9-річна двоступенева школа: I ступінь чотирирічний, II ступінь складався з двох концентрів – трирічного та дворічного. Я. Ряппо констатував, що діюча українська система певною мірою зростає відповідно до економічного становища країни й не може бути застосованою тією ж мірою в Росії. «Ми вважаємо, що Україна є, безсумнівно, тою частиною Радянського Союзу, яка раніше інших «американізується»..., піде швидкими темпами до великої промисловості і сільського господарства ... Тому ми можемо претендувати на велику «американізацію» нашої системи, тобто вважати на 15 році професійну освіту продовженням загальної освіти, продовженням соціалу, не влаштовуючи паралелізму, з одного боку, другого концентра II ступеня і, з другого боку – професійної школи. Ми вважаємо, якщо в нас в Україні це не створено, то й створювати не слід», – заявив Я. Ряппо [33, 76]. На зазначеній нараді Н. Крупська виступила з доповіддю «Система народної освіти РСФРР».

Прикметно, що в результаті детального обговорення двох освітніх систем нарада схвалила «Постанову всесоюзної наради наркомів освіти з питань погодження систем освіти», основними положеннями якої були такі: встановлено, що соціальне виховання обох систем освіти охоплює дітей віком 8-17 років; за системою РСФРР учні 12-15 років охоплюються I концентром школи II ступеня, а за системою УСРР – II концентром семирічки; за системою РСФРР учні 15-17 років охоплюються II концентром II ступеня, а за системою УСРР – професійною школою; основним типом масової школи в РСФРР є школа I ступеня, а в УСРР – I концентр семирічки

(в даний час – чотирирічка); вважати зазначені типи шкіл однотипними; дитячі будинки в УСРР поєднують виховання та навчання, в РСФРР у дитячих будинках не навчають; встановлено такі відмінності – за системою РСФРР перед II концентром II ступеня ставиться завдання готувати свідомого будівника нового життя не залежно від майбутньої професії, а за системою УСРР – замість II концентра II ступеня діє профшкола (здійснює соціальне виховання та професійну освіту) та ін. Постанова визнала обидві системи освіти РСФРР та УСРР життєздатними, які можуть розвиватися паралельно, що й тривало до 1928 р. [15, 51-55]. На перший погляд це свідчить про погодженість існування двох освітніх систем, однак подальші події показують посилення тенденції уряду РСФРР уніфікувати наукову та освітню сфери, що підтримував ЦК КП(б) У. 24 листопада 1922 р. ЦК КП(б) У звільнив Г. Гринька від обов'язків наркома «за намагання відокремити процес розвитку освіти в Україні від Росії та інших республік» (1938 р. – розстріляний) [38, 31-36].

З метою нейтралізації здобутків реформи в 1920-1922 рр., особливо на шляху українізації освіти, наркомом освіти було призначено В. Затонського (30 жовтня 1922 р. – 14 березня 1924 р.), який «чимало доклав зусиль для того, щоб максимально ліквідувати відмінності, що були між освітніми системами України і Росії» (запровадження до школи комплексних навчальних програм Наркомосу РСФРР з певними змінами тощо) [14, 236].

На той час на засіданнях колегії Наркомосу розроблялися такі важливі питання: про положення щодо взаємовідносин між Наркомосами УСРР та РСФРР (узято до уваги, що колегія РСФРР схвалила положення про взаємовідносини, запропоноване українським Наркомосом), про видання масового підручника (схвалено положення: визнати необхідним масове видання російського букваря) (протокол № 81 від 5 січня 1923 р.); про освітню роботу серед національних меншин (схвалено рішення: запровадити антирелігійну пропаганду до школи національних меншин; звернути увагу на серйозність викладання в школах нацменшин одної із державних мов) (протокол № 85 від 19 лютого 1923) [31, 104]; про одержання Наркомосом УСРР циркулярів від Наркомосу РСФРР (схвалено рішення – відмовитися від одержання таких циркулярів по радіо) (протокол від 5 червня 1923 р.), про введення до навчальних закладів викладання української мови та українознавства, про план українізації установ соцвиху (протокол № 29, 7 серпня 1923) тощо [26, 66, 103].

Після обговорення колегія Наркомосу схвалила низку важливих постанов у напрямі українізації, а саме: «Про введення у навчальні заклади обов'язкового викладання української мови та українознавства» (протокол засідання № 29 від 7 серпня 1923 р.), «Про план українізації дитячих установ Одеської, Катеринославської, Донецької, Харківської губерній» (протокол № 31 від 21 серпня 1923 р.), Календарний план українізації апарату Наркомосу в центрі і на місцях (28 серпня 1923 р.) [32, 40 об., 119, 138].

Зі звіту Наркомосу УСРР за 1922-23 н.р. дізнаємося про новий аспект його діяльності в цей період, а саме перехід від матеріального забезпечення

установ соціального виховання до науково-теоретичної розробки проблем соціального виховання. Науково-педагогічний комітет Головоцвиху із консультуючого перетворився на центральний і спрямовуючий орган через місцеві наукові педагогічні комітети. На базі створених чотирьох досвідних станцій науково перевірялися доцільність кожного типу установ, навчальні плани, методи виховання. До здобутків реформи віднесено збільшення українізованих дитячих установ з 47 до 60 %, забезпечення початкової школи українськими підручниками [12, 1-79]. Зазначимо, що в 1920-1923 рр. значно зросла мережа дитячих будинків і зменшилася мережа шкіл. Однак водночас із піднесенням народного господарства, потребами шкільної практики починається зворотний процес – стабілізується школа, постає питання запровадження загального навчання (кінець 1923 р.). В дитячих будинках народжується нова форма соціального виховання – дитячий комуністичний рух як форма суспільно-політичного виховання, що поступово охоплює і школу [36, 63].

На думку Я. Ряппо, 1922-1923 рр. стали передумовою переходу до нового етапу реформування освіти, про що свідчать такі позитивні явища: створення місцевого бюджету як матеріальної бази розвитку масової початкової школи; визначення мети й завдань нових освітніх установ; поступовий перехід учительства на бік Радянської влади [36, 9]. Загалом він добу 1920-1924 років характеризує «добою реорганізації цілої старої спадщини та боротьби за існування» [34, 4].

Здобутки, недоліки та перспективи освітньої реформи обговорювали учасники Всеукраїнської наради завгубвно (1-7 березня 1924 р.). Зокрема, в резолюції «Діяльність Головоцвиху НКО за 1922/1923 шкільний рік у зв'язку з його черговими завданнями» оцінювався стан шкільної освіти в УСРР на 1 квітня 1923 р.: школи охоплювали учнів віком 8-11 років на 44,9 %, учнів 12-15 років – на 15 %, в цілому від 8 до 15 років – на 25,3 %; переважаючим типом школи була трирічна школа, семирічна школа охоплювала лише 5 % дитячого населення [41, 2]. З огляду на такі низькі показники було визначено стратегічні та перспективні завдання Головоцвиху в освітній сфері: у ході реалізації семирічного навчання установити обов'язковим типом початкової освіти чотирирічну школу; розробити план загального початкового навчання в її межах; довести кількість семирічок не менш як одну на район; перетворити школу «в дійсно радянську трудову школу, борючись з вербальністю, багатопредметовістю, впливом дрібнобуржуазної стихії, протиставляючи їй строго марксістський підхід у справі виховання молодого покоління»; організувати школи-лікбези для підлітків 12-15 років [41, 2].

Я. Ряппо у своїй доповіді «Про зв'язок соцвиху з профосом» обґрунтував засади наступності та взаємозв'язку навчання в установах соціального виховання та професійної освіти, а саме: 7-річна школа соцвиху дає загальну освіту і створює умови для успішного навчання в профшколі; профшколи продовжують 7-річки «на конкретній цільовій установці занять – професіоналізації»; навчальні плани та програми семирічки та профшколи

складаються послідовно і об'єднано; перший концентр семирічки має стати загальною обов'язковою школою, а другий – школою неповного охоплення дитинства, профшкола – школою ретельного добору «на підставі соціальної ознаки», бо загальною масовою бути в найближчі роки не зможе; перехід від семирічки до профшколи відбувається без іспитів; чотирирічну школу продовжує чотирирічна школа фабзавуча, або сільської робітничої молоді та ін. [41, 14].

Водночас до всіх губнаросів надійшов від Наркомосу обіжний лист за підписом заступника наркомосвіти Я. Ряппо та голови головоцвиху В. Арнаутова, що яскраво свідчило про ідеологізацію, а саме ленінізацію змісту освіти. У листі висловлювалися такі вказівки: на уроках суспільствознавства запровадити спеціальні години для ознайомлення з життям та діяльністю Леніна, його творами, з історією РКП, революційним рухом; у кабінетах суспільствознавства створити «кутки Леніна»; у процесі вивчення інших навчальних дисциплін показувати роль Леніна у господарському та культурному розвитку республіки та ін. [8, 94].

Важливою подією даного періоду стало оприлюднення закону ВУЦВК і РНК (30 червня 1924 р.) «Про запровадження загального обов'язкового навчання», який передбачав обов'язкове навчання дітей 8-11 років у чотирирічних школах і його здійснення протягом 1925-1930 рр. [22, 134].

Результати реформи шкільної освіти було підсумовано на III сесії Всеукраїнського ЦВК VIII скликання і втілено у відповідній постанові «Про постановку навчально-виховної та культурно-освітньої справи» (12 жовтня 1924 р.), що ґрунтувалася на звіті Наркомосу за 1923-24 н.р. У документі констатувалося, що результатом реорганізації, тобто реформи, навчально-виховної та культурно-освітньої справи стали нова радянська система освіти, нові організаційні форми (типи установ), новий зміст і нові методи роботи. «Освітня політика і практика Наркомосу за минулий академічний рік, як і в минулі роки, йшла шляхом встановлення та закріплення радянської системи освіти, її організаційних форм змісту та метод, що відповідають потребам і інтересам робітничої класи та широких мас селянства», – так пояснювалася сутність реформування освітньої галузі [24, 24]. Далі йшлося про здобутки цього процесу, а саме: стабілізація мережі масової школи; ліквідація масової неписьменності; реорганізація старої «буржуазної» школи в нову трудову та професійну радянську школу; «пролетаризація» навчально-виховних установ; підведення під освітні установи мінімальної матеріальної бази; перепідготовка вчителів тощо. В цілому оцінивши роботу Наркомосу задовільною, ВУЦВК визначив напрями подальшої діяльності в галузі шкільної освіти: боротьба з дитячою безпритульністю; запровадження загального навчання; ліквідація неписьменності; забезпечення масової школи підручниками й посібниками; запровадження в трудових міських школах індустріального, а в сільських – сільськогосподарського спрямування в навчанні; зближення політичного виховання засобами соціального виховання з комуністичним рухом; здійснення послідовної українізації школи та ін. [24, 26-28]. Ми вважаємо, що на цій сесії було остаточно закріплено як дієздатну і

практично реальну українську радянську систему шкільної освіти.

Таким чином, на першому етапі реформи шкільної освіти (1920-1924) в контексті соціально-економічних і суспільно-політичних детермінант концептуально розроблялася та апробувалася відмінна від російської радянська українська система освіти із забезпеченням рівних прав національним меншинам у розвитку освіти. Автором нової системи освіти став нарком освіти Г. Гринько. Вона була доповнена Я. Ряппо, обговорена і схвалена на засіданнях колегії, членами різних відділів Наркомосу УСРР (В. Арнаутов, В. Бутвін, А. Гендрихівська, І. Соколянський, О. Попов та ін.), на всеукраїнських освітніх і партійних нарадах. На нашу думку, це була «штучна» реформа, ініційована «згори» радянським урядом, але вона відповідала тогочасним реаліям життя в УСРР. В її основу лягли такі принципи: соціальний, педоцентричний, національний у розумінні інтернаціонального, трудовий, комуністичний.

Основні напрями реформування шкільної освіти в той період були такими: реорганізація системи управління (поступова централізація на чолі з Наркомосом УСРР, що підпорядковувався РНК УСРР, під контролем ЦК КП(б)У); реорганізація діючої шкільної системи і створення системи соціального виховання дітей (перенесення вектора уваги з єдиної трудової школи на дитячий будинок як осередок комуністичного виховання, освіти, матеріального забезпечення, охорони здоров'я дітей); розробка основ єдиної трудової школи (загальноосвітня, десятирічна двоступенева з професіоналізацією на її другому ступені, безплатна, обов'язкова, світська); українізація змісту освіти (запровадження в навчальний процес водночас із вивченням російської мови української мови як викладової та українознавчих предметів – української мови і літератури, історії та географії України); забезпечення мінімальної матеріальної бази для початкової школи; залучення вчительства до проведення реформи на нових засадах.

Найважливішими теоретичними і практичними надбаннями реформи у зазначений період, на нашу думку, є такі: розробка Наркомосом УСРР радянської концепції шкільної системи освіти, що протягом досліджуваного періоду в контексті суспільно-політичних і соціально-економічних обставин змінювалася, і її втілення в основоположних освітніх документах («Декларація Наркомосу УСРР про соціальне виховання дітей», 1920; «Кодекс законів про народну освіту в УСРР», 1922 р.); проголошення обов'язковим навчання дітей у чотирирічних школах; відкриття нових українських дитячих установ та реорганізація існуючих; українізація змісту освіти; створення можливості здобувати освіту всім верствам суспільства; незважаючи на вплив комуністичної партії, постійний тиск Наркомосу РСФРР здійснення Наркомосом УСРР відносно незалежної освітньої політики.

Період реформування шкільної освіти в УСРР у 1920-1924 рр. можна поділити на такі підетапи: 1920-1922 рр. – реорганізація попередньої (національної) системи шкільної освіти, оформлення Наркомосу УСРР у відносно незалежний керівний орган освіти, концептуальне забезпечення

нової системи шкільної освіти законодавчими документами; 1922-1923 рр. – реалізація реформи й поширення системи соціального виховання на всю територію УСРР у контексті посилення впливу КП(б) У та Наркомосу РСФРР з утворенням СРСР на освітню політику Наркомосу УСРР; 1923-1924 рр. – стабілізація масової школи, встановлення та закріплення української радянської системи освіти. В цілому як перший організаційний цей період став фундаментом для наступного етапу шкільної реформи (1924-1927), про що йтиметься в наших подальших публікаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березівська Л.Д. Реформа шкільної освіти: концепції Міністерства народної освіти УНР та Наркомосу УСРР (1919-1920) // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – Ч. I. – 2006. – № 19(114). – С. 99-107.
2. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920). – К.: Вид. «Мандрівець», 1996. – 340 с.
3. Виписки з протоколів засідань колегії Наркомосу УСРР (8 серпня 1922 – 7 лютого 1923) // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 750, 294 арк.
4. Відчит Народного комісаріату освіти VI Всеукраїнському з'їздові Рад. – Харків: Наркомос, 48 с.
5. Второе Всеукраинское совещание по просвещению (17-25 августа 1920) Протоколы пленарных заседаний, тезы и резолюции. – Х.: Всеукраинский государственный суд, 1920. – 141 с.
6. Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей (1.07 1920) // Пролетарська освіта (Вінниця). – 1921. – № 1. – С. 2-4.
7. Декрети Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 14.01 1918 про комісії для неповнолітніх. Циркуляри та листування з губвідділами Наросвіти УСРР про організацію дитячих будинків, літніх і лісних шкіл, дитячих санаторіїв, облік дітей-сиріт, забезпечення їх харчами, пайками, фінансування шкіл та ін. (5 травня-31 грудня 1920) // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 981, 48 арк.
8. До всіх Губнаросів // Бюлетень Наркомосу. – 1924-1925. – № 3-4, вересень-листопад. – С. 94-95.
9. Збірник декретів, наказів, розпоряджень по Народному комісаріату освіти. – Вип. 2. – Харків: Всеукраїнське державне видавництво, 1920. – 46 с.
10. Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по народному комісаріату освіти УСРР. – Вип. I. – Харків: Всеукраїнське державне видавництво, 1920. – 60 с.
11. Звіт Народного комісаріату освіти УСРР за 1920 р. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 875, 5 арк.
12. Звіт про роботу Наркомосу УСРР за 1922-1923 рр. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 24, 199 арк.
13. Кодекс законів о народном просвещении УССР, утвержденный ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III сессии VI созыва

- ВУЦИК от 16 октября 1922 г. – Х.: Издание народного комиссариата просвещения УССР, 1922. – 767 с.
14. Лікарчук І.Л. Міністри освіти України: В 2-х т. – Т. 1 (1917-1943 рр.). – Монографія. – К.: Видавець Ешке О.М. – 328 с.
  15. Марков В.И. Советская система народного образования УССР (Материалы к истории развития системы народного образования УССР. – Саратов: б.н.в., 1928. – 65 с.
  16. Матеріали до II і III Всеукраїнської наради по освіті. Тези доповідей, статті та ін. (10 березня-2 червня 1921 рр.) // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 937, 236 арк.
  17. Матеріали про проведення «Тижня захисту дітей в Київській губ. (інструкції, звіти, доповіді, відомості, протоколи засідань та ін. 17 липня 1920-5 лютого 1921 // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 989, 34 арк.
  18. Операційний план Українського головного комітету соціального виховання дітей на 1922 р. та звіти про його діяльність за 1921-1922 академічний рік і серпень, жовтень 1922 // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1619, 208 арк.
  19. Операционный план Украинского главного комитета социального воспитания детей (Главсоцвоса) на 1922 г. – Х.: Редакционно-издательский отдел НКП, 1922. – 41 с.
  20. Отчет Народного Комиссариата просвещения за 1921 г. – Харьков: Наркомос, 1922. – 64 с.
  21. Отчеты Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б) У о деятельности за 1922-1923 уч. год. Сводки, статистические сведения Народного комиссариата просвещения о сети учебных заведений, количество студентов в них, состоянии научных учреждений, количестве ликпунктов по губернии Украины и др. вопросам. 1 января 1923-11 дек. 1923 гг. // ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1776. – 198 арк.
  22. План роботи Наркомосу УССР, Центрального управління в справах друку, Головополітосвіти та ін. підлеглих НКО установ на 1924-1925 р. (18 вересня 1924-2 березня 1925) // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 25, 282 арк.
  23. Постанова Ради Народних Комісарів УССР за 21 вересня 1920 р. // Пролетарська освіта. – 1920. – № 2. – С. 47.
  24. Постанова 3-ої Сесії Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету VIII скликання // Бюлетень Наркомосу. – 1924-1925. – № 3-4. – С. 24-29.
  25. Постанови, інструкції ЦР захисту дітей при Раднаркомі УССР про організацію «Тижня захисту дітей. Листування з ВУ ЦР Комітетами, відділами Наркомосу УССР, Наркомпросом, Наркомфіном та ін. установам про проведення «Тижня захисту дітей на Україні» (16 вересня – 1 лютого 1920) // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 984, 70 арк.
  26. Протоколи засідань колегії Наркомосу УССР // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 826, 149 арк.
  27. Протоколи засідання Надзвичайної комісії по захисту дітей від 30

- червня і 6 серпня 1920 р. Матеріали про роботу Полтавського губвідділу Наросвіти (звіти, доповіді, доповідні записки, учбові плани, програми та ін.). 15 травня – 15 серпня 1920 // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 957, 87 арк.
28. Протоколи засідань Ради відділу соціального виховання Наркомосу УСРР (25 квітня – 12 липня 1920) // ЦДАВО України, ф. 166, спр. 959, 31 арк.
  29. Протоколи засідань колегії Наркомосу УСРР за 1921 р. Копії (21 січня – 21 грудня 1921) // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 516, 80 арк.
  30. Протоколи засідань колегії Наркомосу УСРР (оригінали) та листи до них // ЦДАВО України, ф. 116, оп. 2, спр. 743, 291 арк.
  31. Протоколи засідань колегії Наркомосу УСРР та матеріали до них (в 6 т.), Т. 1 (5 січня 1923-21 квітня 1923) // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 12, 311 арк.
  32. Протоколи засідань колегії Наркомосу УСРР та матеріали до них (5 травня – 28 серпня 1923) // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 15, 197 арк.
  33. Протоколы совещаний наркомов просвещения союзных и автономных республик 1919-1924 гг. Ред.: М.П. Ким, Л.В. Иванова, Ф.И. Шаронова. – М.: Изд. «Наука», 1985. – 231 с.
  34. Ряппо Я. Жовтень та освіта // Шлях освіти. – 1927. – № 10. – С. 1-12.
  35. Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за десять років революції. – Харків: Державне видавництво України, 1927. – 126 с.
  36. Ряппо Я. Новий етап в праці Наркомосвіти // Радянська освіта. – 1925. – № 2. – С. 8-12.
  37. Ряппо Я. Система народного просвещения Украины. Сб материалов, статей и докладов. – Х.: Гос. Изд. Украины, 1925. – 231 с.
  38. Самоплавська Т.О. Гринько Григорій Федорович // Українська педагогіка в персоналіях. У 2 кн. Кн. 2: Навч. посібник / За ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – С. 31-36.
  39. Стенограма II Всеукраїнської наради з освіти (18 липня-23 серпня 1920 // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 936, 260 арк.
  40. Стенограма 1-го Всеукраїнського з'їзду губернських відділів народної освіти 28-30 березня 1920 р. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 874, 181 арк.
  41. Тези докладів і резолюцій Всеукраїнської наради завгубвно (1-7 березня 1924) // Бюлетень Народного комісаріату освіти. – 1924. – № 1, 15 липня. – С. 1-39.
  42. Третье всеукраинское совещание по просвещению (15-27 июня 1921). – Харьков. – 54 с.